

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Коли я був малим, мене цікавило, чи є в раю хліб. А зараз мучить інше: коли я нарешті дізнаюся відповідь на це питання?

Хоча що далі, то більше переконуюся, що я ніколи не помру. Життя не зважає на вік і болячки, іскриться в мені. Не раз думав, що ті обіцянки, які дав у дитинстві, мають чудодійну силу й тримають мене у цьому грішному світі.

А я волів би вдихнути і не видихнути. Хотів би заплющити очі й знайти спокій. Так, спокій. Такий бажаний і омріяний.

Як казала моя баба Варвара, не нам вирішувати, коли віддавати Богу душу. Тоді, коли чув це незв'язне бабине бурмотіння, тихо хихикав. Я був малий і дурний — хоча, може, й не такий дурний, яким вважав себе.

— Коли я помру? — питаю сам себе. А навкруги тиша. Колюча й важка. У кімнаті пуста й холод. На душі так само.

Натягую старі черевики, дістаю з вішака чорне пальто з дір'явими кишнями, далі тремтячі руки тягнуться по шапку. Доки вдягнувся, вже й утомився. Захекався. Що тут скажеш? Старість у всій красі.

За звичкою роззираюся довкола й перевіряю, чи вимкнув газ, чи праска захована у тумбочці, хоча не пригадую, коли востаннє прасував. Із кожним прожитим роком стаю все прискіпливішим.

Виходжу на вулицю й жадібно ковтаю прохолодне повітря. Надворі осінь. Жовтень. Сонячні дні мене не тішать, але чого гріха таїти — вже давно мене радувало бодай щось.

Повільно шкандибаю вузькою вуличкою. Під ногами шарудить листя, виблискуючи краплями дощу. Вчора лило як з відра. А сьогодні, бач, уже сонце залило всю вулицю. Йду,

повільно переставляючи ноги. Мені немає куди поспішати. Вже давно.

Усі мої рідні — мама, батько, дві сестри, баба — померли. Усі померли.

Я бачив стільки смертей... І не лише моїх рідних. Бачив і чужих.

Бачив страх в очах людей, які помирали. Бачив, як Бог немилосердно забирав до себе цілі родини... То була смерть без крові. Вони відходили з порожніми очима, зі щоками, що позападали, зі зморшками, які з'явилися не від старості. Кожен помирав по-різному — одні з горя, інші насильницькою смертю.

Помирали тихо. Без криків і благань про порятунок, бо кожен тоді розумів, що, врятувавшись від смерті, прирікає себе на мученицьке життя.

Ті картини досі стоять перед очима. Якби я міг очистити пам'ять, якби міг звільнитися від тягаря спогадів...

Виявляється, пам'ять — це немов архів. Покопавшись там, знайдеш запліюжені спогади. Але моя пам'ять інша. Вона бережна. Вона нещадна до мене, бо досі пробуджує ті спогади, від яких кров холодне.

Ох, несила мені позбутися тих споминів. Вони постійно на видному місці. Я пам'ятаю. І незважаючи на те, що в той пекельний час мені було трохи більше десяти, я й сьогодні можу відтворити в пам'яті подію за подією. Достеменно не пригадаю, що було до того, й мороком покриті спогади про час, коли все минулося... А от ті чорні дні миготять у голові, як вогні на новорічній ялинці.

Мої рідні вимерли, як мухи. Відходили одне за одним. Залишився тільки я.

Аж сміх бере.

Бо коли я народився, то, якщо вірити словам баби Варвари, усі тяжко зітхнули й сказали, що довго не житиму. Недужим і хворобливим був. Ще й з народження права нога була коротшою за ліву. Кривий був. Кривим і лишився.

Кривим і живим.

Звісно, не кривитиму душею — я б хотів розповісти свою історію. Розділити її з кимось. Міркую, що коли повідаю бодай комусь, то здобуду полегшення. Довгоочікуване й жадане. Полегшення, яке звільнить мене, раба, від спогадів і принесе спокій.

Та водночас думаю: а кому воно потрібне? Кому здалися оті мої оповідки? Візьмімо бодай Іринку, онуку моєї сварливої сусідки Лариси. Вона ж така дрібна й худя, що страшно дивитися. Так, має добре серце, не таке, як у її баби. Так, вона добра слухачка, бо час від часу ми теревенимо. Так, вона мудра на свої роки.

Але хіба молодому дівчаті потрібен такий тягар?

Ні, не потрібен.

Уперше я побачив Іринку, коли тиск скочив до хмар і Лариса приперлася мене рятувати. Не знаю, як довідалася, що мені зле — може, на знахарстві знається... Не тямлю. Але з'явилася вона на моєму порозі саме тоді, коли стіни затанцювали перед моїми очима, ноги підкосилися і я впав. Напівживий-напівмертвий лежав смиренно на підлозі й мав надію, що от-от помру. Але та карга, хай їй добра не буде, запахала мені до рота якусь пігулку.

Від небажаної допомоги я відбивався як міг. Утім не зумів спинити настирливу Ларису, бо геть кепсько почувався й дати відсіч не мав сили. Вона покликала Іринку, а та, у свою чергу, зателефонувала до швидкої.

Отак мені знову не дали померти.

Згодом, певна річ, я озвучив Ларисі усе, що думаю про неї, й заборонив наближатися до мене, а вона, пронира стара, почала присилати онуку. Отак ми й познайомилися, а з часом і подружилися з Іринкою.

— Чому ви хочете померти? — якось запитала Іринка, коли недільного ранку завітала до мого старечого помешкання, де тхне ліками й пліснявою.

Я живу в однокімнатній квартирі, напханій усіляким непотребом — починаючи від іржавого велосипеда без заднього колеса і закінчуючи пательнею, яку придбав на першу зарплату. Є люди, які без задніх думок викидають непотріб, а я от вагаюся. Раптом згодиться.

— Тьху! — гаркнув я. — Хто тобі таке сказав?

Дівча примружило очі й витріщилося на мене:

— А хіба неправда?

— То твоя баба прислала тебе порозпитувати? То вона тобі каже, що я жити не хочу? — завівся я. В такі моменти я дуже нагадую свого батька — непривітного, прискіпливого й буркотливого. Гарчу й бурмочу, аж самому лячно стає.

— Моя баба тут ні до чого. Я ж сама бачу.

Потім ми мовчали.

Пили гарячий чай, налитий у дві чашки, які залишилися від порцелянового сервізу, подарованого мені на п'ятдесятиріччя колегами, дивилися на павутину в кутку кімнати, а коли Іринка зібралася йти, мені стало сумно. Ні, не тому, що я шкодував, гадаючи, що образив дівча. Стало сумно, а може, навіть трохи страшно, що вона більше не прийде.

*

Але вона приходила. Щотижня. І, як не дивно, я чекав на ті короткі візити.

Вона розповідала про свою журналістську роботу, а я плювався й казав, що більш невдячній праці годі й шукати. Ну де таке бачено — молода й гарна дівчина гасає містом і шукає інформацію, а потім її редактор, чи як там ту біду називають, каже їй, що вона тупа нездара.

Якось я так розгнівався, що запропонував поговорити з тим тюхтієм по-чоловічому, але Іринка відмовила, пояснивши, що це звичайний робочий процес.

Скажу так: журналістика — собача робота і геть не годиться для дівчини. Тим паче для такої дрібної й вразливої, як Іринка. А вона, стріляючи в мене своїми очиськами, регоче й каже, що я відстаю від життя на років п'ятдесят.

Воно то так. Погоджуюся, але моя думка про її біганину не змінилася.

*

Одного недільного вечора Іринка принесла пирогів з вишнями, які напекла Лариса.

— Чого це вона така добра? — невдоволено пробурмотів я.

— Бо вона завжди добра, просто ви вирішили, що моя баба — злюка.

Мені стало ніяково. Але Ларису я не став любити чи поважати більше, адже ніхто її не просив рятувати мені життя, коли я вже міг от-от померти.

Ми пили чай і довго бесідували. Сам не знаю як, але мимоволі я почав розповідати Іринці про бабу Варвару, про батьків, про мою старшу сестру Степаниду і молодшу Дарину.

І той вечір став початком моїх одкровень. Я озвучував те, про що не розповів жодній живій душі.

А Іринка слухала. Не перебивала й не ставила дурних запитань. Мовчки слухала, ніби звільняла мене від тягря думок.

*

Із часом я наважився на ще один крок — попросити в Іринки допомоги.

От і сунуся зараз вкритою листям стежкою, яка веде до магазину. Кожен крок дається важко, бо криві ноги, бува, не слухаються і я перечіплююся.

Учора попросив Іринку, аби допомогла мені скупитися в магазині й занести покупки в одне місце.

Треба віддати належне дівчині, вона не розпитувала, куди ми підемо, просто мовчки погодилася. Переконаний, що її баба повелася б не так. Вона б точно встромила носа й допевнялася, куди це я ходжу.

А я б сердився, бо це таємниця.

Ритуал — можна навіть так сказати.

Ритуал, який триває усе моє свідоме життя.

2

Дід Архип прийшов до нас після недільної служби. Він завжди приходив у післяобідню пору, ховався у затінку на лавці під яблунею, втомлено дивився на світ і часто зітхав.

На ньому була сіра сорочка, яка колись сяяла білизою, рукава заковані аж по лікоть, широкі штани, а на ногах калоші. Скільки дідові було років, я не знав, але завжди вважав, що він старий як світ. Дід був добрий, спокійний, але трохи дивакуватий.

— Біда буде, — мовив тихо. Майже беззвучно. Він завжди говорив так, що ледве слова розібрати можна було, ніби ковтав їх.

Мама повернула голову в бік діда Архипа й видушила по-смішску.

— Ви щось казали, діду? — перепитала, бо й справді важко було зрозуміти, чи казав він щось, чи знову зітхав.

— Казав, — ледве видушив дід Архип. — Казав, що біда буде, Юстино. Чорна біда.

Мама мовчала. Дід примружився й дивився проти сонця. Сива чуприна впала на високе зморшкувате чоло. Його обличчя було порепаним від зморщок, жовтуватим і бляклим. Було в дідовому погляді щось магічне, ніби він володів силою, про яку ми не знали.

Мені хотілося, щоб мама бодай щось відповіла на оті дідові слова про те, що щось лихе суне, запевнила, що ніякої біди не буде. Але вона лише поправила квітчасту хустину на голові, а тоді повільним кроком рушила до хати. На порозі спинилася, неквапливо озирнулася, задерла голову до неба і до когось зверху, мабуть, до Бога, й мовила:

— Ми прості й грішні. Помисли Всевишнього нам невідомі. Що буде, те буде.

*

Про біду говорили всі. Уже давно. Балачки, які стосувалися колгоспу, колективізації, податків були для мене незбагненними, але одне я розумів точно: люди боялися. І мої батьки теж.

Утім, хіба десятирічному хлопцеві треба перейматися бідами? Мене більше обходило, чи вистругає Дмитро, мій друг і сусід, нову рогатку, чи візьме мене батько на риболовлю, чи не сваритиметься мама, що я всю службу Богу в церкві позіхав.

Ніякі біди мене не цікавили. Тоді. На початку літа. А потім...

*

Вечоріло, коли батько зайшов на подвір'я, витяг із колодязя відро води, жадібно напився і всівся на лавку під яблунею, на ту саму, де любив сидіти дід Архип.

— Омеляне, — почув я батьків голос.

— Біжу. — Я вискочив із хати на поріг.

Я трохи боявся батька. Ми всі трохи боялися — і я, і п'ятирічна Дарина, і Степанида, хоча вона ніколи не показувала, що переймається батьковим лементом. Він був галасливий, голос мав такий дужий, що, здавалося, крикне на одному кінці села, то почують на іншому.

Батько сидів на лавці, стомлено згорбивши спину, розглядав свої спрацьовані долоні. Він був спокійний, але в повітрі повисла напруга. Щось його гнітило.

— Сідай, — побачивши мене, батько кивнув на лавку.

Я вмовстився поряд, затамував подих і чекав. Не так часто він кликав мене на розмову.

Запала тиша. Я поглянув на батькові руки — мозолясті, грубі, шаршаві. Ті руки віддзеркалювали його життя — важка праця на землі, у клуні, коло хати.

Вечір був теплий. Із хати доносився запах смаженого сала, що шкварчало на пательні. У буді дрімав Тузик.

— Омеляне, — мовив батько.

— Гу? — промугикав я.

— Ти менше водися з Дмитром.

Батько почухав потилицю, висякав носа і рушив до хати. Трохи згорблений від втоми, він нагадував діда Архипа.

— Чого? — не розуміючи його слів, запитав я.

— Бо... Бо його батько, дядько Назар, — мій ворог.

І пішов, сунучи ноги, до хати.

Тієї ночі я довго не міг заснути. Крутився на ліжку, прислухався до сопіння Дарини, чув хропіння батька й усе думав.

«Менше водися з Дмитром», — велів батько. Але ж ми друзі. То з ким мені водитися? З ким стріляти з рогатки? Та ж не з Дариною!

Те, що батько й дядько Назар стали ворогами, для мене не було таємницею. Дядько Назар усе кликав батька в якийсь колгосп, а батько відмахувався від тих «байок» (так він називав балачки дядька Назара про щасливе майбутнє). Перші рази, коли дядько Назар приходив до нас, вони просто теревенили по-чоловічому, а от із кожним наступним разом розмова ставала все більш гнітючою, чоловіки наїжачувалися, а одного разу навіть мало не побилися. Добре, що мама тоді втрутилася й розборонила.

— Ви ж не шибайголови, а дорослі чоловіки. Вгомоніться, а то діти на сміх візьмуть вас, — крикнула на них щодуху.

Однак після того випадку батько заборонив дядькові Назарові й кроку ступати на наше подвір'я.

— Якщо він припреться зі своєю партійною агітацією, я його на вила настрою, — рипів батько.

Наступного дня після тієї сварки ми з Дмитром сперечалися, чий батько сильніший. Певна річ, кожен стояв за свого.

Засинаючи, я подумав, що треба буде запитати Дмитра, чи йому батько теж велів «не водитися» зі мною.

Наступного ранку батько поснідав теплими варениками з картоплею і рушив у поле. Борода блищала від шкварок, яких мама насмажила цілу пательню, а на рукаві сорочки виднілася пляма від сметани.

— Тримай, Тихоне. — Мама дала батькові хлібину, замотану в хустину, і кусень сала, а сама пішла прати одяг біля криниці. Мені залишилася найгірша робота — наглядати за Дариною, яка в ті дні занедужала й увесь час лежала в ліжку.

Я нудьгував. День видався спекотним, ранкові промені прокрадалися в дім крізь кожну шпарину. Ставало душно. Я пішов до дверей і визирнув надвір — чи довго мама прати-ме, бо ж кортіло побігти до Дмитра. Але мама не поспішала.

Повернувся до хати, виліз на ослін, зручно вмовстився й дивився у вікно. Потім відламав кусень хліба, налив молока у кухню. Коли ніс, перечепився і вилив собі молоко на сорочку. Подумки вилаявся так, як умів лаятися вголос батько, й посу-нув ноги до біленої печі, що височіла біля стіни праворуч від вікна. Я любив лежати на печі, бо туди не могла залізти Дари-на. Дістав із печі чисту сорочку, а ту виніс мамі, щоб попра-ла.

Повернувся у хату, знову сів на ослін. Їсти перехотілося. Разів зо п'ять позіхнув і почав дрімати, аж раптом заревіла Дарина. Перш ніж я встиг отямитися, в хату влетіла мама й кинулася до малої.

Кімната, де спала Дарина, була відгороджена від кухні сму-гастою фіранкою, яка коливалася, коли відчинялися двері. Даринине ліжко стояло одразу за фіранкою, тому я її не бачив.

Мама влетіла в кімнату, відкинула фіранку так, що та мало не впала на підлогу. Я, переляканий, побіг слідом.

Дарина лежала на підлозі й верещала так, як колись верещав наш Тузик. Тоді батько переїхав підводою йому лапу.

— Омеляне! — крикнула мама. Вона міцно притискала Дарину до грудей, гладила по голові й муркотала щось. На мене ж дивилася вовком.

Я знітився. Було лячно, бо втямив, що недогледів сестру. Видно, вона прокинулася і гепнулася з ліжка, доки я дрімав на ослоні. Або уві сні навернулася.

— Я ж тебе просила, Омеляне! — докоряла мама.

Сестру мені не було шкода. Хіба перший раз вона впала? А хіба останній? А я он скільки разів падав — і коліна до крові здирав, і гулю на лобі набив, і з воза падав, і з яблуні... Нічого, живий-здоровий лишився.

Мене інше хвилювало. Якщо мама розгнівалася, а ще й батькові розповість, то я не те що Дмитра не побачу — від батькових прочуханів і сісти не зможу. А все через Дарину.

Надвечір зірвався вітер. Мама зварила пшоняної каші, налила в глечик молока, а тоді визирнула надвір.

— Може, дощ буде? — спитала сама себе й побігла знімати випраний одяг.

Поскладавши рушники й сорочки до скрині, витерла спітніле чоло. У хаті досі було спекотно. Вона стряснула випрану скатертину, обдивилася те місце, де була пляма від борщу, яку залишила Дарина. Жодного сліду. Мама уміла відіпрати все так, що ставало як нове.

Я був слухняний, решту дня сидів біля Дарини, доки мама поралася по господарству, навіть розповів їй казку. Мала носилася з червоною стрічкою і все намагалася пов'язати її у волосся. Нічого не виходило, тому я допоміг. Вийшло, правда, кумедно, зовсім не так, як мама пов'язувала, та все ж Дарина втішилася й не бігла до мами жалітися, що я не бавлюся з нею.

Степанида того дня працювала на городі за клунею, заходила до хати лише раз — пообідати. Мама ще зранку наказала їй, що треба зробити на грядці. Я до тих жіночих балачок не прислухався, мені більше до вподоби були батькові теревені про худобу, поля, ремонт старого дерев'яного воза, бо залізного не кожен господар мав. Отож батько й ремонтував старого, аби був як новий.

Крізь відчинене вікно до хати увірвалася прохолода. Почувся скрип коліс. Батько повернувся з поля. Він був кремезний чоловік, із широкими плечима, високим чолом і густою копицею рудого волосся. Лише надвечір, коли втома за день огортала його, він добряче горбився, ніби хилився до землі, яка забрала його сили. Спрацьований, дужий і впертий. Його впертість іноді межувала з безглуздям — але про це я подумав, коли подорослішав. А тоді трохи боявся батька, його впевнений хрипкий голос наводив страх. Батько мав карі очі, а от мама — блакитні. Йі усі ми — їхні діти — у спадок від мами отримали ту проникливу блакить.

— Омеляне, — гукнув мене батько. Я кулею вилетів з хати, бо знав, що він кликав допомогти розгнуздати коня.

Мокра від поту сорочка прилипла до батькової спини, руда чуприна впала на лоба, з якого скрапували краплі поту. Він нечасто взувався, любив ходити босоніж, пояснюючи, що в такий спосіб ліпше відчуває землю; щоправда, вечорами довго мив замурзані ноги, бо мама сварилася, коли він на-носив бруду в хату.

— Налий води, — велів батько, і я хутко помчав до коло-дязя. Дістав відро з водою й поставив перед конем.

Мама стояла на порозі, витирала фартухом руки й, обі-першись на одвірок, стомлено дивилася на нас.

Удвох ми швидко впоралися, а коли зійшлися до хати ве-черяти, почувся галас біля воріт.

Там стояв гурт чоловіків. Я упізнав лише Дмитрового бать-ка — дядька Назара. Решта були нетутешні, або ж я їх просто не знав. Подейкували, що останнім часом усяких містян на-сунулося в село — агітатори, партійці, активісти. Що це озна-чало — про це я тоді не задумувався, але чув, як батько об-зиває їх лихими словами, й розумів, що то недобрі люди.

— Тихоне, — покликав дядько Назар. Батько стрепенувся, а мама насупила чоло.

Мама була вродливою жінкою — висока, струнка, довге волосся кольору стиглої вишні. Вона вставала разом із сон-цем, багато працювала, доглядала і дім, і дітей, і худобу, але праця не відбивалася на ній так, як на батькові. Її врода була постійним приводом сварок у хаті — батько все дорікав, що, доки він обробляє поля, вона поглядає на чужих чоловіків. Він спересердя гатив кулаком по столу й погрожував, що коли упіймає її на гарячому, то не залишить живого місця, а мама всміхалася, клала голову йому на плече й називала дурником. Як вона могла таке промовляти й не боятися, я гадки не мав, але з нас усіх тільки вона не боялася батька.

Першим на подвір'я ступив дядько Назар, за ним посуну-ла решта.

— Ми поговорити, — мовив Дмитрів батько й спинився від мого за п'ять кроків. Тоді я подумав, що дядько Назар боїться мого батька так само, як я, і тихенько хихикнув.

Дядько Назар мав довгі руки й короткі ноги, плечі сутулилися, а вузькі карі очі примружено дивилися на світ. Батько його недолюблював, казав, що такі, як Назар, готові матір рідну продати заради власної наживи, — а я все думав, як то можна продати матір.

— Чого треба? — карбуючи слова, запитав батько.

— Уже багато людей написали заяви про вступ до колгоспу.

— То й нехай.

— Не спіши, Тихоне, — перебив дядько Назар і почухав потилицю, певно, тягнув час, аби зібратися з думками. — Ми поговорити хочемо. Розкажемо тобі про...

— Послухай, Назаре, — не витерпів батько й ступив два кроки до нього. — Тримайся подалі від мене й моєї сім'ї. І твої агітатори теж. Я вас не кликав і кликати не збираюся. Не хочу слухати про колгосп, партію й усе добро, яке несе вона нам. Йдіть-но геть звідси.

Дядько Назар насупився, озирнувся на агітаторів, а тоді зиркнув на маму, ніби вона могла вступитися за нього. Мама мовчала. Високо тримала голову й очей не зводила з батька.

Я перевів погляд на незнайомців, які стояли позаду дядька Назара. Їх було троє. Один був широкоплечий, із худими ногами, другий — вусатий і лисий, а третій мав дивні очі — круглі, як п'ятак, із довгими віями, а на пів чола були виведені широкі брови.

— Тихоне, рано чи пізно, а в колгосп доведеться вступити. Зроби це по-доброму, бо...

— Бо що? То ти, така морда колгоспна, прийшов мені погрожувати? — заревів батько. Тієї миті він нагадував лихого голодного звіра. Я подумав, що краще було б утекти в хату й не чути того реву, але ж цікаво було побачити, як від ляку тремтить дядько Назар, а агітатори збилися в купу, мов кури на сідалі.

— Чого ти завівся? — видушив із себе дядько Назар.

— Геть! — заревів батько. — Геть із мого двору! Нечисть паршива!

— Якщо не хочеш по-доброму, — вів своє дядько Назар, — доведеться сплатити податки. А коли обкладуть великими податками, то пошкодуєш про свій норів. Я ж по-сусідськи до тебе прийшов, а ти дурня клеїш.

— Бачу, ти такий мудрий став, — кипів батько, насупивши чоло, від чого обличчя стало багряного кольору, очі налилися кров'ю, а густі брови зійшлися в одну довгу широку лінію. — Хочеш забрати те, що мені по праву належить? Те, що я своїми руками заробив?

— Не віддаси по-доброму, доведеться силою...

Непрохані гості стояли й чекали батькової реакції. А вона, певна річ, не забарилася. Адже не з його норівом такі погрози терпіти... Батько кинувся до хліва, здавалося, трьома кроками здолав довге подвір'я, ухопив вила й рушив озброєний на гостей.

— Геть! — ревів він, а я подумав, що дядько Назар не такий боягуз, яким мені здався. Не одразу втік. Трохи подумав, а тоді повільно рушив до воріт. І коли озирнувся, то крикнув батькові:

— Буде по-моєму, Тихоне. Побачиш.

Батько стиснув вила, аж рука посиніла, й кинувся навздогін. Мама зойкнула, а я затулив очі долонями, а тоді, розчепіривши пальці, визирнув. Один із агітаторів дременує — воно й не дивно, бо батьків вигляд навіював страх: сорочка вилізла зі штанів, розкуйовджене волосся стирчало в різні боки, в очах ненависть, а права рука високо задерта над головою й міцні пальці стискають вила. Решта притислася до паркану, а на дорозі зостався лише дядько Назар.

Вила, як стріла, пролетіли над головою дядька Назара. Він присів. Мама заверещала не своїм голосом. Отоді я й згадав слова діда Архипа. Суне біда. Бо таким лихим я ще не бачив батька. Але злякало мене не те. Злякав ненависний погляд дядька Назара, яким він зміряв нас усіх.

— Тобі кінець, Тихоне, — прошипів Дмитрів батько.

А потім пішов дощ і тричі гримнув грім.

Батько був кам'яним чоловіком. Я так вважав. Він майже ніколи не сміявся, не мав звички голубити дітей, розпитувати нас про день минувший, тільки з мамою ставав м'якшим.

Вона уміла стримати його норів, дібрати слова, аби його запал ущух і голос не так люто гримів над нашими головами. Мама, зрештою, теж не надто панькалася з нами, адже роботи була сила-силенна.

У селі працювали всі. Звісно, були й люди, які господарювали абияк, але ми до таких не належали. За тяжкою працею було не до ніжностей. Батько втомлювався на полях, а мама вдома. Звісно, вона обробляла городи, дбала про грядки і за селом, і неподалік хати. Вона була в нашій сім'ї як промінь світла — і до дітей підхід знаходила, і до чоловіка уміла підібрати слово.

Уже потім, коли я подорослішав, то пригадував її горду поставу, теплу усмішку, блиск в очах. Бувало, прийде батько стомлений і сердитий, а вона ущипне його за обвітрену щоку, покладе стомлену голову на тверде плече, притиснеться, розпитає, як день минув, нагодує теплими голубцями чи квасолею, дасть чистий рушник, щоб умився холодною водою, а тоді дивись — і батько стає м'якшим, уже й не гримить на всю хату, не бурчить сердито. Чи то голубці або квасоля були чудодійними, чи то насправду мама чарами володіла, які гріли й розтоплювали злість і втому.

Отак ми й жили. Степанида допомагала мамі, а мені не щастило — то Дарину хвору мусив доглядати, то дрова до хати носив, то води з колодязя тягав... Батько не брав мене з собою на поля. Бувало, зрідка велить залізти на підводу, коли їде оглядати поле, а от до праці не залучав. Мамі він казав, що мої ноги — то прокляття за гріхи дідів-прадідів.

Побачилися ми з Дмитром аж у неділю зранку, коли люди йшли на службу до церкви. Дмитро не йшов — відтоді як його батько став водитися з агітаторами й усякою «партійною нечистю», як казав мій батько, вони до церкви не ходили.

Мама нетямилася з люті:

— Бог із тим Назаром, — бідкалася, — але на що Надя дивиться? Вона ж у церковному хорі співала, така набожна увесь час була. А батько Надин прислужував колись у церкві. Та ж він у вівтар заходив на рівні з батюшкою, а тут маєш тобі — «ми в Бога не віримо». Куди світ котиться? Як відрізало тим людям і од церкви, і од Бога.

Мама полюбляла теревенити з тіткою Надею — обіпруться обидві на паркан і довго плітками обмінюються. Бувало, заходяться від сміху, а бувало, що й сплакнуть. На свята одна одну пирогами пригощали, кутею, м'ясом печеним... Одна одну нахвалювали, в гості час од часу ходили. То вони до нас, то ми туди. Щоправда, батько з дядьком Назаром не ладнав, не раз кулаком об стіл то один гепав, то другий. А мами наші мали забаву — все гасили ті пожежі, які вирували в чоловічих серцях.

Однак із приходом партії спільні вечорниці припинилися й ні мама, ні тітка Надя не бігали одна до одної. А коли стрічалися, то кивали одна одній і тихо розходилися.

Побачив я Дмитра, коли ми вийшли з подвір'я на вулицю, а він стояв, обіпершись на хвіртку, й розглядав нас. Дмитро був копією свого батька, з такими ж довгими руками й короткими ногами. Тітка Надя якось, сміючись, казала, що дядько Назар серед усіх дітей, а було їх четверо, найбільше любить Дмитра, бо коли дивиться на сина, то бачить себе. Дмитро був низький і опецькуватий, обличчя кругле, а щоки мав такі, ніби за кожною по яблуку заховалося.

Я підняв руку, аби привітатися, але мама спинила мене.

— Не гніви батька, — тихо прошепотіла мені на вухо.

Довгим допитливим поглядом провів нас Дмитро, доки ми не звернули за ріг вулиці. Разів зо п'ять я озирався, все гадав — може, на мигах дасть знак чи покличе гуляти після служби, але він стояв непорушно, як вкопаний стовп.

Усю службу я міркував, як же мені бути — піти до Дмитра, покликати до себе чи домовитись зустрітися на лузі... Уже й отець Олександр напутнє слово сказав, а я ніяк не міг визначитися.

Люди повільно рушили з церкви; одні спинялися край воріт потеревенити, інші сунули під палючим сонцем додому.

Була обідня пора. Сонце височіло в небі й віщувало ще один спекотний день. Мені кортіло напитися холодної води. Дарина хникала й смикала Степаниду за спідницю. Батько не поспішав. Спершу спинився коло одного натовпу, потім перейшов до іншого.

До розмов я не прислухався, бо всі вони стосувалися колгоспу, а мені до того колгоспу не було ніякого діла, бо у мене була набагато важливіша справа — я не міг вирішити, що робити з Дмитром.

Ми й незчулися, як батько вибухнув люттю.

— То ти до церкви ходиш, щоб людей перехоплювати?! — волав він на якогось чоловіка.

— Чого ти ревеш? — перебив той. — Сам бачиш, що справи кепські. Усі балачки про колгосп...

— Та всердів мені той колгосп, і ті агітатори разом із ним, — не вмовкав батько.

— Тихоне, стишся, — втрутилась мама, на правду безстрашна жінка. — Ми біля церкви.

— Юстино, помовч! — гаркнув батько і відвернувся від матері.

Вона взяла Дарину за руку і гордо пішла втоптанною стежкою додому. За ними попрямувала й Степанида. А слідом і я. Сонце нещадно пекло в потилицю.

*

— Омеляне, занеси бабі Варварі, — веліла мама й простягнула мені пакунок. — Тут пироги з вишнями.

Баба Варвара жила на іншому кінці села. Оскільки ходив я повільно, то прогулянка до баби мені не приносила задоволення, але відмовити я не міг. Адже поки дошкандибаю, поки в баби перепочину, поки додому вернуся — вже й смеркається.

— А Степанида де? — звів погляд на маму.

— Десь пішла, — промугикала вона, а я подумав, що останнім часом Степанида постійно десь ходить, але нічого не сказав, бо любив старшу сестру більше, ніж усіх своїх рідних разом узятих.

*

Степанида була трохи не така, як усі ми. Іноді здавалося, вона ширяє в небесах. Її хода була легка — йшла вона так, ніби й до землі не торкалася. Коли поралася по хаті, то й брязкотіння посуду чути не було. Схожа на маму, от тільки її погляд був сумним, сполоханим, ніби вона несла важкий тягар.

Сестра була наділена тією вродою, яку оспівують в піснях. Тонкі риси обличчя, рум'янець на щоках, випнуті скули, гостре підборіддя й проникливі очі. Таких дівчат у нашому селі не було. Батько не раз казав, що її врода її ж і згубить. «Бо надто вже красивою вродилася. А в селі краса не потрібна, в селі сила в руках цінується й працьовитість», — час од часу повторював, а мама на те пророцтво тільки сердилася. Перечила йому, захищаючи Степаниду, питалася, чи легше йому було б, аби дочка з горбатим носом народилася. А батько не відповідав — мабуть, у такі моменти думав, що однієї кривої дитини в родині достатньо.

Звички сваритися на мене чи Дарину Степанида не мала, говорила спокійно, але в голосі чулося застереження. Коли Дарина розливала молоко чи розсипала борошно, мама гримала на малу, а Степанида все хутко прибирала.

— Не сваріться, мамо, — просила вона.

Мама махала рукою на ті прохання й застерігала:

— От побачу, коли в тебе свої діти будуть і гармидер чинитимуть, як ти реагуватимеш.

На тому суперечка закінчувалася, бо Степанида прибирала мовчки, а мама, не маючи більше доводів, замовкала.

Я любив Степаниду. Таких, як вона, неможливо не любити — навіть батько, бувало, розійдеться, відкриє рота, аби заверещати на неї, а потім стишиться. Була в ній сила — тиха й незбагненна, якій ми корилися.